

Az út

*Az út magában-véve / árny és köd
(Tao te King)*

A távoli Berlin

Sokáig tartott, amíg megszabadultam tőle. Már korán tudtam a létezéséről. A szü-leimnek, a hozzánk 1944 nyarán látogató német katonáknak említeniük kellett. A földrajzi atlaszon, mellyel anyám azon a tavaszon, hétéves koromban meg-ajándékozott, és amelyik egyik legkedvesebb olvasmányom volt évekig, ott sze-repelt a neve Németország közepén.

Először azonban 1944–45, szilveszter éjszakáján figyeltem föl rá úgy, hogy ez az élmény megmaradt az emlékezetemben. Ekkor kezdett jelteni is valamit a számomra. A négyemeletes pesti bérház óvóhelyén, ahová a harcok elől a lakók-kal együtt a családom már karácsony óta leköltözött, mindenki meghallgatta Adolf Hitler újévi beszédét. Ezt a beszédet Berlinből közvetítette a német rádió. Tudtam, hogy Német Birodalom – das Deutsche Reich –, és tudtam, hogy valami vezér. A név örökre rátapadt.

Budapest akkor már nyolc napja körül volt kerítve. A belövésektől időnként megremegett a ház, a kihalt utcát üvegcserepek borították, a kapubejárat közelé-ben néhány civil ruhás holttest hevert a kövezeten. A villanyszolgáltatás még néhány napig működött, s ezért rádiót is lehetett hallgatni.

Értettem a rádióban hallható szavakat, a távoli hangokat. Otthon svájci német anyámmal mindannyian németül beszélünk. A hangban a messzeség ragadott csak meg, az, hogy tudtam: elérhetetlen helyről jön. Ebben állt az érzékletessége. Ahogy az volt a közelemben annak a néhány férfinak az arca, akik ezt a rádió-hangot hallgatták. Mintha az elhangzottakon múlték valami, mintha az a be-széd végtelenül jelentőségteljes volna, és gondolatait nagyon komolyan kellene venni. Kétségtelen, hogy nagyon csöndben kell maradnom. A felnőttek arcán zárkózottság és tisztelettudás ült ki. Évekkel később felfogtam az eszemmel is, nem csak az értelmemmel, hogy miféle szavakat hallgattak ennyire komolyan, közöttük az apám is: „Meine Soldaten! Ich kenne Eure Leiden und Eure Opfer und weiß, was ich von Euch fordern mußte und was von Euch gefordert wird... Meine Zuversicht is heute stärker als je zuvor.”¹

A pincében hallani lehetett az erősödő távoli ágyúdörgést; a külvárosokat már elfoglalták az oroszok.

¹ Katonáim! Ismerem a szenvedéseiteket és áldozataitokat, és tudom, mit kellett megkövetelnem tőletek, és mit kell még teljesítenetek... A jövőbe vetett bizadalmam ma nagyobb, mint korábban bármikor.

Tízévesen is olthatatlan kíváncsiság kerített hatalmába. Mindent elolvastam, ami a kezem ügyébe került Berlin ostromáról és azokról az utolsó napokról ott a Birodalmi Kancellária bunkerében. Budapest ostromáról, melyet személyesen éltem meg, ugyancsak mindent elolvastam, de ami szülővárosomban 1944–45 fordulóján történt, mégis egészen másvalami volt. A házunkat érő becsapódások, az emberek sikoltozása, a velünk lakó zsidók sorsa, a gettóba terelésük és a kivégzések a téli Duna-parton, a német és magyar egységek kitorése az utolsó napokban, az oroszoktól való félelem rajtam kívül léteztek. Ezek a kívülről eredő, érzéki élmények nem a semmiből fakadtak. Volt valóságos ellentételezésük: a saját akkori külvilágom. Érzéki átélhetőségükkel ellensúlyozták, mintegy egyensúlyban tartották lelkiállapotomat; ha magyarázatot kerestem az ostrom emlékeihez fűződő érzelmeimre, tudhattam, hogy egykori érzéki élményeimen alapulnak. Az érzékiség eltakart mindent, belőle apám és anyám egykori emelkedett csak ki.

Ezzel szemben azt, ami ott, abban a berlini bunkerben történt (maga a beszéd is, mintha onnan visszhangoznék, holott erről szó se volt), semmi „valóságos”, érzéki nem ellentételezhette. Az érzékszerveimmel örökké megtapasztalhatatlan maradt. Nincs arról se film, se fénykép; ismereteimet róla csak egykori szemtanúk beszámolóiból vagy későbbi elemzésekből szerezhettem meg. Élettelen, elvont ismeretek. Azokról az eseményekről csak egyetlen igazi tudásom lehetett: az, ami a pusztulásról, a megsemmisülésről bennem eleve, minden külsőtől lát-szólag már teljesen függetlenül, megvolt. Emiatt nem tudtam megszabadulni ama bunker utolsó napjainak utólag megtudott „képeitől”. Mert ami ott történt, hónapokkal az újévi beszéd után, teljesen érthető számomra, noha teljesen lehetetlen. A beszéd hangja csak fémjelezte, mintegy megelőlegezte azt a lehetetlent, melyet csak elképzelni lehetett. Adrian Leverkühn sorsát. Olyasmi volt, amit elkövethettem volna én is, csak éppen azzal a sorssal és személyiséggel, amely az enyém, sohasem fogom elkövetni. Valahányszor megpróbáltam átélni a berlini bunkerben történeteket, nagyon erős félelmet éreztem, és nem tudok másra gondolni, mint hogy saját magamtól riadtam vissza.

Mitől voltam annyira érzékeny minderre? Miért akartam azt a politikai örületet a legbenső éneimből kiindulva rekonstruálni? Lehetséges, hogy lelkemben (már gyerekként is) vonzódtam volna azokhoz a – felnőttként gondolom csak, hogy „totálissá” vált – kísértésekhez? Hogy lehetséges ez annak, aki nem is német, és nem is Vezér? Egy alemann svájci soha nem mondja, hogy ő német. Sokáig attól féltem, nem vagyok eléggé normális. Ahogy azok se voltak teljesen normálisak, akik akkoriban azokat a hiteket osztották, és azokban a tettekben részt vettek? A faj. A nemzet. A nép. Akik mindazt, ami történt, a végén abban a bunkerben is, normális dolognak képzelték? Ugyanúgy normális dolognak képzelték, mint akik tisztelettudóan hallgatták azt az akkori szilveszter éjjeli beszédet?

Ezerszer próbáltam felnőttkoromban megérteni ezt a kényszeres, lelkem legmélyéből eredő tapadásomat, de nem tudom teljes bizonyossággal megmagyarázni az okát.

Folyton azt akartam rekonstruálni: mit érezhetett Hitler, Goebbels és a többi körülötte levő ember azokban a napokban, melyek az öngyilkosságokat és a végkifejletet megelőzték. Milyen volt az a lelkiállapot, amelyben az akkori Vezér visz-

szavonult abba a kamrányi szobába, és leült feleségével, Eva Braunnal arra a kanapéra: ő – a bejárat felől nézve – a bal végébe, az asszony, az egykori színésznő, mint valami egyetemista egy meghitt összejövetelen, felhúzott térdrel a másik végébe, közöttük körülbelül akkora hely, amelyen egy harmadik személy alig fért volna el. A kapszulán kívül később csak az összeszorított ajkak és az orrszéleken látható elszíneződés árulkodott arról, hogy megmérgezték magukat. A bunker időnként alig észlelhetően megremegett a becsapódásoktól, a lépcsőház felső részén már jól lehetett hallani a harc dübörgését, az ágyúk, aknavető, gépfegyverek hangját. Aztán bevették a ciánkálit. Mindegy, hogy Hitlernek volt-e legalább annyi bátorsága, hogy főbe lője magát, ahogy SS-komornyikja állítja, vagy csak mérget vett be, mert félt a főbelövés okozta fájdalomtól.

És milyen volt a légkör azokban a napokban és órákban? Hogyan csikorgott a betonpadló a sok egyenruhás, combokban szétálló nadrágú, csizmás, magas rangú párthivatalnok, tiszt és alkalmazott talpa alatt? És pontosan, de egészen pontosan ám, mi játszódhatott le azután, hogy a két öngyilkost pokrócokba takarva felvitték a szabadba és elégették egy mélyedésben? És azok a tábornokok és főtisztek, akik szintén véget akartak vetni az életüknek az alatt a dübörgő égbolt alatt, öngyilkosságuk végrehajtásához miért is vonultak félre abba az üres víztárolóba? Honnan, miből táplálkozott az a kényszeres vágyuk, hogy létüknek ezt az önszántukból választott, egyben legeslegutolsó és számukra mindennél jelentősebb aktusát ugyanúgy hajtsák végre, ahogy az ember vizelni vagy székelní szokott: félrevonulva egy sarokba? Holott nincs nagyobb igazságtalanság, és semmi sem lehet felháborítóbb, mint az, hogy nem élhetünk tovább. A saját szégyenük elől próbáltak elbújni azzal, hogy senki se lássa tettüket? Mert valójában még azt is szégyenletesnek érezték.

Ha a Budai Vár felé nézek, olykor ez is az eszembe jut. Az ismétlődések lehetőségessége. Ami gondolható, az lehet, hogy lehetséges is lesz. Rád gondolok, Magyarország.

„Man muß knien in Ehrfurcht vor dem Altar des Vaterlandes und beten”,² mondta Hanna Reitsch, miután Hitler engedélyével utolsóként sikerült elhagynia a Brandenburgi kapu alá rejtett, még épen maradt futárgépen (Frieseler Storch, a Fürge Gólya) Berlint. Az oltáron a berlini bunkert értette. A futárgépnek meg csak néhány tíz méternyi kifutópályára volt szüksége, hogy fölemelkedjék.

Mikor ezt a patetikus, az emlékezetembe félelmetesen bevésődött mondatot először olvastam, nyomban tudtam, hogy más formában én is elmondhatom: nekem kamaszkoromtól – ha nem korábban – a bűn oltára lett ez a bunker, és azért nem tudok szabadulni tőle; talán a homályos érzésem miatt, hogy képes vagyok még azoknak az embereknek is rosszat kívánni, akiket a legjobban szeretek, noha ténylegesen már soha nem tudnék ilyesmit elkövetni? Életemnek abban az időszakában, amikor gyermekként az ostromot megéltem, egymáshoz tapadt a bársonyos bőröm, a vizeles okozta édes érzés, az érzéki rezdüléseim miatt érzett bűntudatom, a budapesti ostrom és az a berlini bunker a maga történéseivel? Felnőtté válásomat és későbbi személyiségemet ez az összetapadás számottevően formál-

² Alázatosan le kell térdelnünk és imádkoznunk a haza oltára előtt!

hatta. Bevésődés? Sokáig azt is gondoltam, ez akadályozta meg, hogy gonosztevő legyek. Beszélni nem nagyon mertem róla. Még aki szeretett, az is rosszul érezte magát attól, amit erről hallott tőlem. Beteges dolognak tűnt a vallomásom, mert olyan erős hevület hatott át, mikor ezekről a belső élményeimről beszéltem. Az én Berlinemről. Melynek pusztulása valójában egész mást, valami teljességgel bevallhatatlant helyettesített a lelkemben. Valaki másnak a pusztulását? Ezért aztán többet nem is mertem beszélni róla. Csak a rettenetes tanulság marad velem.

A közeli Berlin

Először 1977-ben pillantottam meg a valóságban is a várost. Hivatalos út volt, pártállami vállalatokhoz, melyeket fel kellett keresnem, kíséret adtak, akinek bizonyára be kellett számolnia a viselkedésemről. Az Alexanderplatz közelében álló Hotel Stadt Berlin (ma Hotel Park Inn by Radisson) magasan fekvő szobájából látni lehetett a nyugat-berlini magasházakat. Arrafelé ragyogott az őszi ég-bolt, körülöttem, a város keleti részében minden szürke és ónos volt.

Úgy éreztem magam, mint aki gondolatban mindent ismer (aki hátha lett volna ott egykor), de a valóságban semmit sem lát mindebből. Egy római polgár valamelyik egykori Rajna-parti latin városból, Colonia Agrippinából érezhetne így, ha netán feltámadna a mai Kölnben. Noha tudná, hogy ott van Colonia Agrippinában, azt is pontosan tudja, minek hol kellene lennie, de hiába meresztí a szemét, semmit sem talál meg belőle. Lehet, hogy eleven ember beleőrülne, ha ez megtörténnék vele?

Az S-Bahn traverzeken futó pályája, egy romos vöröstéglás templom a Rathaus közelében egy pillanatra mintha felsejdtített volna valamit az egykori Berlinből, de a Gruner és a Liebknecht Straße közötti, akkori kietlen NDK-térség mindent fölülírt. Csak amikor valamelyik központtól messzebb fekvő városrészt – Friedrichshaint, Prenzlauerberget – kerestem föl, éreztem meg valamit a fákkal szegélyezett utcák hangulatában az olvasmányélményeim és képzelődéseim alapján kialakított belső Berlin 1945 előtti képéből.

Az egykori nemzetiszocialista valóság számomra ezerszer érzékibb, érdekesebb volt még a pusztulása utáni nemlétében is: áthatotta a hatalom és az emberölés érzékisége. Azért volt annyira pusztító, mert annyira érzéki volt. Ez az érzékiség él túl minden rettenetet, és ezért tud mindig újra feltámadni. Ez az érzékiség hiányzott a kommunista hatalom valóságából, és talán éppen ennek hiánya miatt nem leszek képes soha igazán megérteni semmiféle kommunista sorsot és magatartást. A minden érzékiségétől megfosztott eszmét. Az ellentétét annál inkább. Ki is vagyok én valójában?

Hiába kerestem fel az emlékeimbe monumentálisan bevésődött helyszíneket, még a romok sem fejeztek ki semmit abból, amit nekem a képzeletemben jelentettek. Úgy éreztem magam, mint aki megvakult. Alig vártam, hogy befejeződjenek a napi előírt látogatásaim a kelet-német pártállam tudományos intézeteiben, rohantam oda, ahol a Birodalmi Kancelláriának kellett volna lennie.

De amit látni akartam, a föld mélyében volt, nemcsak jelképesen, hanem megközelíthetetlenül. Ott álltam a Voßstraße és az egykori Wilhelmsstraße

(akkor Otto Grotewohl Straße) sarkán, és amit láttam, az maga a semmi volt. Miközben ott kalapált az emlékezetemben, ahogy az ostromlott város koromfeteke sötétjében SS-Brigadeführer Krukenberg megérkezik, hogy Hitlertől (aki négy nap múlva ciánkálit vesz be egy pamlagon ülve) átvegye a kinevezését a „Nordland” hadosztály élére. „Szerdán, április 25-én éjjel fél egy felé álltunk meg a Voßstraße-ban, a Birodalmi Kancellária járdába mélyített Bunkerbejárata előtt.” De előttem csak valami ellaposodott romos pusztaság, mögöttem és oldalt a Grotewohl utca házainak lepusztult, egyhangú homlokzatai. A kelet-berlini államhatár közelének üressége.

Kiabálni, jajgatni szerettem volna, hogy eltűntették a képzeletem valóságát.

A Reichstag a fallal kerített határ túlsó oldalán volt. 1977-ben. Negyvennyolc évvel 2025 ezelőtt – képtelenség. Az akkori – ugyancsak pártállami – magyar útlevél csak a kelet-európai szocialista államokra volt érvényes: nem mehettem át. Tehetetlenül, órákig álldogáltam az Unter den Linden végén, a Brandenburgi kapu előtti kihalt térség szélén, és próbáltam átélni, milyen lehet a kapun túl a nyugat-berlini világ. Mintha annak sokkal kevesebb, s mégis több köze lenne a bunkerhez. Hiszen minden könyv, minden szöveg, amely Berlin végnapjairól a kezembe kerül, nyugaton jelent meg.

Valamivel délebbre, a friedrichstraße-i határátkelőhelyhez többször is elmentem. Mindig álldogáltak ott mások is. Egymástól távol, és csak néztek. Először azt hittem, valakire várokoznak. Hamar rájöttem, hogy ugyanazért jöttek, mint én. A lapos kis építményekkel és sorompókkal zezugosan lezárt út fölött a nyugati városrész irányába nézett a tekintetük. A perspektíva miatt a Friedrichstraße távolban egyre szűkülő házsorainak homlokzatából már szinte csak egy vonalnyi látszott, de ez a vonalnyi sokkal világosabb volt, mint az a szakasz, mely az NDK területére esett. A távolból ideszűrődő fény egy másik, vágyva vágyott világról üzent, és én, bizonyára a közelemben álldogáló néhány ember is, megpróbáltuk ennek a kevés fényességnek a melegét magunkba szívni.

Érthető ebből bármi?

Az átkelőhelyek, a városon belüli államhatárnak, a jellegzetesen szögletes NDK egyenruháknak a látványa könnyörtelenül felülírta a bennem saját használatra kialakított Berlin-képet. Gyűlöltem azt a herélt kommunista világot, a magyarországi változatában is jogfosztott politikai pária voltam. Akkori német változata Kelet-Berlinben még kíméletlenebbül figyelmeztetett erre. Amitől azonban szinte a lélegzetem elfúlt: lehetetlenné tette, hogy a lelkem mélyén őrzött, borzongva dédelgetett Berlin-képeimet megpillanthassam. Mint aki mai fenyegetettségének gyökereit keresné.

Este a magasban levő szállodai szobámból próbáltam kivenni valamit a város nyugati részéből, de nem sok sikerrel meresztettem szememet a fénypontokkal tarkított sötét messzeségbe. Több eredménnyel járt, ha bekapcsoltam a rádiót. Minden nyugat-berlini adót tökéletesen lehetett hallani. Magyarországon, de már az NDK Berlintől távolabbi részein a zavaróadók elnyomták ezeket az adókat, elsősorban a nekem legkedvesebbet, a RIAS-t. Radio in the American Sector. Itt, a szocialista kezelésben levő Hotel Stadt Berlinben tobzódtam a tökéletes végtelben. Soha ilyen töménységben és gazdagságban nem élveztem még nyugati rádióadásokat. Addig Budapesten csak a rövidhullámon élvezhettem az AFN

(American Forces Network Munich) müncheni adását, különösen Willis Conover dzsesszóráját (The Jazz Hour) éjjel. Átadtam magam az éteri élvezetnek, és rajta keresztül annak, hogy most átélhetem, milyen nyugati állam polgárának lenni.

Az éterből érkező hangokra már nagyon korán ráhangolódtam. A testek testnélküliségére. 1944 nyarán a Buda környéki Pilisborosjenőn (Weindorf) laktunk a bombázások előtt. Nyolcévesen anyámmal együtt hallgattuk a belgrádi német katonaadót (Soldatensender Belgrad). Akkora kilowatterővel sugároztak középhullámon, hogy egész Európában és Észak-Afrikában hallható volt nappal is. A fülbemászó slágerek. A hadszíntereken, frontvonalak mentén minden katona hallgatta, németek, angolok, franciák. Lale Andersen hangja szárnyalt, a Lilly Marleen (melyet először Lale Andersen énekelt), meg a fríz északi-tengerparti dal (a Friesenlied): „Wo die Möwne schreien hell im Sturmgebraus, Da ist meine Heimat, da bin ich Zuhause”.³ Az utóbbit dalolta a faluban az összes német kamaszlány, miközben végezte a házimunkát. Gyönyörű, dallamos giccs, hatására kora kamaszságom megfoghatatlan érzékisége sejlett föl a mélyemben – és tanácstalanságomban olyan képzetek, melyeket még most se merek elmondani. Még egy elbeszélés elbeszélésében sem.

Immár felnőttként, ott abban a szovjetnémet Berlinben az egyik legfontosabb élményem akkor ért, amikor rátaláltam a nyugat-berlini török adóra. Attól kezdve csak ezt hallgattam. Elmerültem a melizmatikus közel-keleti dallamokban, az idegenfajú („fremdrassig”) nyelv zenéjében. De nemcsak és nem elsősorban azért, amilyen ez a zene és nyelv volt, hanem azért, mert állandóan azt a meghasonlást képzeltem el, ami eme berlini, szőröstül-bőröstül németországi török realitás és a nemzetiszocializmus eszményei között fennállt. Olyan volt, mintha egészen kora kisgyerekkoromban teljesen szabadon és minden következmények nélkül az apámmal szegülhettem volna szembe, pedig neki a nemzetiszocializmushoz és Berlinhez nem volt az égvilágon semmi köze. Annál több énhozzám.

Az élvezetem akkora volt, hogy egy ideig nem zavart az a homályos tudat, mennyire anakronisztikus és beteges bennem mindez. Németül is idegen – hát még magyarul. Valami hihetetlen, kínzó kéjt okozott arra gondolni, hogy annak az irtózatoss, emberéleteket semmibe vevő erőfeszítésnek, hogy Németország „fajilag tiszta” állam legyen, az volt az eredménye, hogy néhány évtized múlva Berlinben immár török rádióadó is működik. Akkor még senki sem tudhatta, hogy lehet ennek majd egyszer tényleg végzetes következménye, egész Európában. Ki gondolt akkor a jövő tömeges migrációjára – és a föld alá száműzött archaikus primitivitás láthatatlanított visszatérésére?

Egy hétig kellett volna hivatalosan Kelet-Berlinben maradnom. A harmadik napon úgy éreztem, nem bírom tovább. Valószínűleg önmagam számára is túl sok lettem, nem csak az engem körülvevő NDK-valóság volt sok. Átírtam a szombatira szóló repülőjegyemet, és csütörtök reggel, nem törődve hivatalos – „kommunista” – kísérom és „vendéglátóim” megrökönyödésével, a schönefeldi repülőtéren felszálltam a Budapestre induló repülőgépre. 1977-ben már Magyarország volt a legvidámabb barakk a szocialista táborban; úgy éreztem, hiába igyekeznek majd az itteni feljelentőim (és potenciális gyilkosaim), túl sok bajom

³ Hol sirályok sírnak, tombol a vihar, Ott van az én hazám, ott az otthonom.

Magyarországon nem lesz már belőle. Legfeljebb még jobban megfigyelnek. Majd én magam jelentem föl magamat, ma is.

A távolodó Berlin

Négy évvel később, 1981-ben jutottam el megint Kelet-Berlinbe. Sem a Voßstraßéra, sem a Reichstag romjára nem vettem egyetlen pillantást sem. Akkor már beletnyugodtam abba, hogy az „én” Berlinemet, gyerekkorom és a bűnnel jegyben járó képzeletem Führer-bunkeres városát a második világháború utolsó óráiból a valóságban nem láthatom viszont, és nincsenek olyan föld feletti, eredeti fizikai maradványok, melyek előtt állva lelkem legbelső képeit a valósággal mági-kusan összekapcsolhatnám.

Budapesttel más volt a helyzet. Az 1944–45-ös ostrom emlékei közvetlenül beépültek az életembe, fizikailag is jelentenek valamit, és ha a várost járom, a legváratlanabb pillanatokban ugyan, a legtermészetesebb formában aktualizálódnak. Végzetes hosszan élni – időszerűségét veszített emlékekkel.

Egy ideig még úgy volt, hogy ezzel nem vagyok egyedül. Nagy ritkán, valamelyik közlekedési eszközön utazva előfordult, hogy egy előttem ülő idősebb ember az autóbuszban váratlanul, mint akinek eszébe jutott valami, odafordult a vele együtt utazó szomszédjához, és megszólalt: „Amikor átment rajtunk a front...” Én, mögötte, pontosan tudtam, mi történik. Akkor haladt át a 41-es autóbusz Budaörs felé azon a keskeny sávon, ahol 1944. december végétől február 11-éig megmerevedve húzódott az oroszokkal szemben a német főellenállási vonal. Ott, ahol a Sárbogárdi út keresztezte a Horthy Miklós – ma Bartók Béla – utat. Ő, az előttem ülő már nem emlékezett: csak a nyúltagya.

Ma már ilyen élményem nem lehet. Gyakorlatilag mindenki kihalt. Egyedül lettem a saját nyúltvelőmmel, benne Berlinnel. Egyik szép Európám.

Harmadszor, 1989 tavaszán végre Nyugat-Berlinbe is eljutottam. Akkor, közvetlenül a kommunisták uralta rendszer megszűnése előtt már Magyarországon olyan útlevelet kapott az ember, hogy vele átléphette a városon belüli, fallal szegélyezett határt. Nekem ez azért is teljesen új volt, mert korábban csak nagyon ritkán, sok utánjárással kaptam útlevelet nyugatra. Egykori internáltként „flekkes” voltam és jelentéktelen. Végre testben és lélekben átéltem azt az elégtételt, hogy Nyugat-Berlin eleven cáfolata mindannak, amit Kelet-Berlin képviselt, és ezt a világ legtermészetesebb módján tette: szebb volt nála – s ezzel az érzéki szépséggel szemben a jövőbe vetett mérhetetlen kommunista bizodalom tehetetlen volt.

Az államszocialista Németország hanyatlása évtizedekig tartó folyamat volt. Akik szenvedtek tőle, csak a bukás napjaiban ébredtek rá, hogy születése pillanatától egy hanyatló, nem pedig győzedelmes diktatúra áldozatai voltak. A kommunista rendszer már azelőtt megsemmisült, mielőtt még eljött volna a vég. Nem vissza-, hanem előreesés. Megszületése pillanatától maga volt a bukás, mert a bárgyú önkény formájában valósította meg a jót. Ezért utolsó napjai nem voltak apokaliptikusak, hanem örömteliek. A kommunista megváltásüzenet, az elnyomásmentes világ és a valóság közötti szakadék maga is a politikai rendszer része

volt. Mindenki kivétel nélkül tanúja kellett hogy legyen ennek, a leginkább azok, akik a rendszer hívei voltak.

Ha előfordult, hogy meggyőződéses rasszista szexuális kapcsolatot teremtett egy „alacsonyrendű faj” tagjával, pozitív érzelmeinek e „faj” tagjaival szemben még nem kellett szükségszerűen lenniük. Egy rasszista a közönség közben is megvethette vágyainak tárgyát, sőt, ettől még sokkal nagyobb élvezhetett. A kommunista pártfunkcionáriusok viszont a hatalmon kívül semmire sem áhítoztak jobban, mint a „rothadó” nyugati világ áruira, és meglehetősen nagyra becsülték az értéküket. Amit tehát ideológiailag elátkoztak, azt a tudatuk mélyén határtalanul vágyták. Attól élveztek el, amit a leginkább szerettek. Saját maguk gyalázatától. A fajgyalázás tökéletes ellentététől.

A kommunisták sem tudtak semmit önmagukról. A fasiszták tudnak másokat ámítani. A kommunisták csak magukat ámíthatták, nem az alattvalóikat. Amikor ledőlt Berlinben a fal, nem volt semmi, ami a rendszerüket fenntarthatta volna. Belül, a lelkekben nem tartotta semmi. 1945-ig ezzel szemben a gyűlölet közösségi mámor volt. Rasszistának lenni gyönyörűsége és érzéki (és kiderült, hogy az is maradt). Visszaesés. A legveszélyesebb kísértés, mert önként – és a lélek legmélyéről, nem pedig a gondolkodás elvontságából – fakadt. És láthatóan gyorsan feltámad.

Amikor 1996-ban újra Berlinbe érkeztem, nem csak Kelet-Berlin volt a múlté, én is változni kezdtem. Ameddig a pártállam és jelképe, a fal létezett, a rendszer mértéktelenül ingerelt és abroncsba fogta kedélyemet. De ez a kommunistaellenes ingerültség (hogy ne mondjam: gyűlölet), melynek 1945 után a foglya lettem, kívülről ért; csak addig hatott, ameddig rajtam kívül az inger forrása, a kommunista eszmeiség politikai rendszere, a pártállam létezett. Amikor szinte egyik napról a másikra eltűnt, megszűnt a hatása is. Hatástalanná vált, mert bennem semmi sem maradt belőle. A kommunisták iránti gyűlöletem elpárolgott, csak annak emléke maradt vissza. Legfeljebb valami egészen belülről jövő megrettenést érzek, ha nagy ritkán elém kerül valamilyen demokratikus mázba csomagolt szélsőbaloldali szöveg. A faszizmussal teljesen másképp van az ember. Vesélyesebben.

1996-ban a falnak jóformán a nyomát sem találtam. A Friedrichstraßei volt határátkelő helyén már alig valami hirdette, hogy létezett a megdönthetetlennek látszó szocialista világ. Az egykor kihalt Checkpoint Charlie helyén gyalogosok és autók hullámozgottak, a közeli építkezéseken dübörögtek a gépek. Összevissza járkáltam az egykori határvonalon keresztül, egyre inkább úgy éreztem, hogy elvesztettem valamit, amiben otthonos voltam. Aztán meredten nézni kezdtem az egykori magasított figyelőhely még megmaradt nyomait a közeli ház tűzfalán, és percekig tartó sírás fogott el. Elsírattam magamat. Nem lehet büntetlenül sokáig élni.

De talán ennek köszönhetem, hogy ekkor kezdtem el távolodni saját, külön bejáratú Führer-bunkeremtől is. Ha az örökké való szocialista világ ilyen gyorsan, máról holnapra eltűnhetett, akkor végre azt is kezdtem lassan felfogni, hogy az a nemzetiszocialista bunker ott a lelkem mélyén már réges-régen elenyészett, és én valójában ártatlan vagyok. Megszabadulhatok talán az „utolsó órák” bűvöletétől, mely lelkem legmélyéről jött, és amelynek belülről ugyanúgy

ki voltam szolgáltatva, mint a kommunisták kívülről érkező kihívásának. És aminek ténylegesen semmi köze nem volt mindehhez, mert az ok a születésemből következett.

A nem Berlin

Ahol ártatlanságról van szó, ott bűn is lehetett volna. De miféle bűn, ha nem követtem el semmit? Hacsak a gondolatot nem, melyet egykor gondolhattam? Egy gondolt gondolat nem lehet maga a bűn? Ötven éven keresztül foglalkoztatott, honnan a kötődésem ahhoz a láthatatlanná vált bunkerhez és annak utolsó napjaihoz? Talán csak később szerzett ismereteim és tapasztalataim hatására, egyre inkább arra gondolok, hogy az a bunker és annak végnapjai valahogy, nem kizárólagosan, de az apámmal, az apámmal kapcsolatos gondolataimmal függenek össze.

Nincsen rá semmiféle bizonyítékom. Nincs semmilyen olyan emlékképem apámról, a viselkedéséről, amely egy ilyen borzalmas összefüggésre akár csak érintőlegesen is utalna. Ahogy ma a Voßstraßében sem látni a legkisebb jelét annak, hogy a mélyben egy vastag betonfödémű bunker rejtőzik. Ott, ahol egykor kétoldalt szürke, komor épületek közrefogta szűk utca állt, és valahol a közepe táján a járdában lépcsőlejárát nyílt a Birodalmi Kancellária földalatti pincéjébe, ma gondozott parkban egymástól távol színes panelházak emelkednek, a sétányokon anyák tologatják a gyerek-kocsikat vagy üldögélnek a padokon, körülöttük pedig sietős járókelők haladnak ismeretlen céljaik felé. Semmi nem utal semmire.

Ellenkezőleg. Nagyon bánt, hogy ilyen szörnyűséggel apámat egyáltalán kapcsolatba hozom; ártatlan, valójában szelíd és félnék ember volt. Végzettsége szerint gépszerelő és hűtőtechnikus, akit munkája alapján mérnöknek ismertek el. Aki szinte egész életében, melyet még születésem után eltöltött, többnyire nagyon későn tért csak haza a gyárból, majd a saját üzeméből, a kommunista időkben pedig a tervezőintézetből. Akire nem emlékszem úgy, hogy vele akár a testvérem, akár én valaha is komoly, érdemi beszélgetést folytattunk volna. Netán, hogy valaha is játszott volna velünk. (De, megtörtént, mintha még a szekrénybe is bemászott volna velünk, ahol a játékainkat tartottuk.) Akiról azonban mindig tudtam, hogy szeret, ez mintha következett volna a családunk életének légköréből, de a szeretetére nem tudok semmilyen konkrét, kézzelfogható emléket találni. Holott valójában szelíd is volt, félnék és engedelmes. Ami nem akadályozott meg semmit abból, ami következett.

Lelkiismeret-furdalásom van, amiért mindezt feltételezem, és lehet, hogy egyáltalán nincs igazam, és lehet, hogy rémeket látok. De mintha mégis, néha megtörtént volna, hogy átölelt vagy én átöleltem? Ha most hirtelen itt lenne, elolvasná és meg is értené ezeket a sorokat, talán rettenetes fájdalmat okoznék neki, mert lehet, hogy végtelenül igazságtalannak érezné mindazt, amit most róla írtam. Ennek lehetősége szinte fáj, amikor most megfogalmazom. Mérheterlen szégyent érzek.

Nincs jóformán semmi fogódzóm, és ami kevés talán akad, azt is inkább az olvasmányaim sugallják a lélek mozgatórugóiról, vagy néhány ember elejtett megjegyzése, akikkel minderről szót váltottam.

Egyik emlékem nem is az enyém, hanem anyámé, aki később elmesélte. Kéthárom éves lehettem. Már vége volt a közös reggelinek, apám munkába készült,

előtte még kaptam néhány pofont szokásos engedetlenkedéseim miatt. Mikor elment, megkérdeztem anyámtól: – Warum habe ich eigentlich einen Vater?⁴

Emlékszem néhány verésére, amikor hasra fektetett az ágyon, melyen éjjel ők ketten aludni szoktak, és elfenekelt; nem a fájdalomra emlékszem, mert az nem lehetett nagy, hanem a félelmemre közvetlenül előtte és közben. Ha nagyon akarnám, mintha még ma is fel tudnám idézni a sírásomat (ahogy az ember a hányást is elő tudja idézni), de ekkora felfordulást a lelkemben nem akarok kockáztatni. Természetesnek tartottam a verést, hiszen kétségtelen, hogy rosszat tettem, és ezért büntetés jár. Megérdemeltem. Másképp nem is volna lehetséges a rossz. Tehát rossznak tartottam magam? Ettől ez a nagyon erős emlék? Mindannak ellenére, amit akkori lényemről ma tudok, mégis lehetséges, hogy nagyon mélyen meg lettem volna sértve?

Aminek egy ideig még létezett élő tanúja – a testvérem –, az tízéves korom körül történhetett, tehát jóval később azokhoz az időkhöz képest, amikor egész kis gyerekként megvert. Egyik büntetése miatt olyan tomboló düh támadt bennem (nem, nem harag, hanem elképzeltetlen, csak a pillanat törtérszéig tartó gyűlölet), hogy a testvérem füle hallatára, fojtott hangon, de irtózatossá erővel ki-tört belőlem: – Dögöljön meg az apám! – Négy évvel fiatalabb öcsém megrettenve nézett rám, az ő világa érintetlen volt, és őt mély bizalom töltötte el. Megzavart tekintetéből megértettem, hogy valami rettenetesre vágytam: a legnagyobb bűnre. Mély lelkiismeret-furdalás töltött el.

Nem tudok ma másra gondolni, noha nincs igazi bizonyítékom rá, és lehet, hogy mindez törőlmetszett agyrem. Gyermekként talán tényleg a halálát kívánhattam egykor, amiért időnként büntetésül, hogy annyira önkényes és fegyelmezetlen voltam, megvert.

Nem lehetett könnyű velem: négyéves koromban lementem a harmadik emeleti lakásunkból az utcára, és anyám csak órák múlva talált rám az egyik közeli parkban, ahol a homokban játszottam. Egy másik alkalommal fél órán keresztül kiabáltam le a lépcsőházban a szomszédék nagymamájának, hogy „hülye Dimitrov nyanya” – úgy rémlik, mérhetetlenül ingerelt, hogy annyira komolyan vette a dolgát az unokájával és folyton ügyelt rá, meg kérdezgette, hogy evett-e már. Micsoda hülyeség: hiszen az ember mindig szívesen eszik. Csak a hülye nem, azért meg nem kár. Egy alkalommal pedig levizeltem a negyedik emeletről az udvarra, a házmesterné fejére, emlékszem, ahogy telibe találtam a frizuráját – folyton üvöltözött velünk, gyerekekkel, amiért hangosak voltunk a folyosón. Jól megmaradt az emlékezetemben, hogy mindkét esetben nagyon szorongtam, mert tudtam, hogy lesz érte büntetés, hisz rossz vagyok; mégsem tudtam ellenállni a késztetéseimnek.

Lehet, hogy a tetteim miatt bekövetkező büntetések valóban ilyen félelmetes, rejtett gyűlöletet válthattak ki egykori lényemből?

De ha mindez igaz, akkor a legnagyobb katasztrófa ennek a rettenetes vágyamnak a megvalósulása lett volna. És ha ez a vágy bennem öntudatlan valóság volt, akkor teljesülésének rémületes következményei miért nem sejtettek föl ugyanígy a lelkemben? Ha el tudtam képzelni akár egy pillanatra is, hogy megöljem az apámat, akkor miért ne lett volna bennem elképzeltető (még ha nem is

---

⁴ Tulajdonképpen miért van apám?

engedtem képzeletemben megvalósulni) ennek a gyilkosságnak a következménye is? A vele járó bukás mélysége?

Lehet, hogy ennek az örökre megvalósíthatatlan vágyamnak a visszfényeként, mintegy a következmények virtuális modelljeként bővültek el az utolsó napok rémségei abban a berlini vezérbunkerben? Német ügy volt – de hiszen anyámmal is németül beszéltünk otthon! Az én édes, iskolázatlan anyanyelven. Hová lettél, hová levél, oh elérhetetlenül szép irodalmi tökélyed. Csak a meghittséged elveszíthetetlen.

Ha apám nem lett volna, akkor attól kezdve a családon belül már csak németül beszéltünk volna. Ha megölnöm, isten lettem volna (és immár csak németül beszélő isten). A vezérbunkerben egy isten végnapjaira láthattam. Az én lehetséges végnapjaimra, ha megtehettem volna mindazt, amit az indulataim sugalltak?

Akárhogy is volt, ma ugyanúgy nincsen már bennem semmi nyoma, ahogy a Birodalmi Kancellária bunkere sem hagyott semmiféle nyomot a mai Voßstraße felszínén. Spontán gyógyult, talán azért, mert tudtam minderről. Az igazi érdem azonban az időé. 1989-ben eltűntek a kommunisták, mintha nem is lettek volna. Én pedig meglepve tapasztaltam, hogy felszabadultam. Az a Berlin sem volt már sehol. Helyette, amikor megint visszamentem egyszer, csak egy nagy, szép várost találtam.

Berlinben megnéztem a még álló földfelszíni betonbunkerek egyikét, ahol az egykori város utolsó parancsnoka, Weidling tábornok tanyázott, amíg 1945. május 2-án alá nem írta a feltétel nélküli megadást a szovjet Csujkov tábornok előtt. Bementem a Brandenburgi kapu mellett levő hallgatás szobájába, ahol a mindig megismétlődő bűnről hallgat az ember magába merülve: ismerni véltem ezt a bűnt, noha nem követtem el semmit. Már nem hatott rám semmi ugyanúgy, mint korábban. Saját magam tanúja vagyok, történetemnek történetével. Egyértelmű akartam lenni mindig és csakis. Definitív. És megkaptam magamban a kettősséget.

Ami a föld alatt van, bennem már nem kelhet életre. Rajtam kívül azonban új formában itt van körülöttem.